

Съдържание

Човечност в условията на тоталитаризъм	7
<i>Стоян Атанасов</i>	

Въведение	25
------------------------	-----------

Пътища

Жермен Тийон.....	67
Примо Леви	101
Реймон Арон.....	107
Якобсон и Бахтин.....	135

Истории

Художници и диктатори	173
Спасяването на българските евреи	213
Сталин отблизо.....	247
Границите на правосъдието	269
Паметта като лек срещу злото	285
Бележки	309

Човечност в условията на тоталитаризъм

Етюдите, включени в настоящия том, не са замислени като самостоятелна книга. Писани са през годините 1990–2010 и първоначално са предназначени за специализирани сборници и периодика. Впоследствие Тодоров ги обединява в книгата си *Човешкият отпечатък* (2009)^A. По-късно тя има ново издание в джобен формат и в два тома. Първият, който сега предлагаме в превод на български, е озаглавен *Тоталитарният опит*^B. Единствената разлика между българското и френското издание бе предложена от самия Тодоров, който замени предговора си към френското издание с една по-пространна студия, написана като Въведение към испанския превод на *Тоталитарният опит*. Въведението, озаглавено „Тоталитарният опит“, възпроизвежда заглавието на книгата и се явява нейна идейна рамка. Имаме всички основания да го възприемаме като своеобразна увертюра към основните теми, разгърнати впоследствие като отделни етюди върху явления и събития, свързани с комунизма и фашизма – двете основни форми на тоталитарен режим, белязали дълбоко историята на XX век. Разбира се, Въведението има и своето самостоя-

^A Tzvetan Todorov, *La signature humaine*, essais 1983–2008, Paris, Editions du Seuil, 2009, 475 pages.

^B Tzvetan Todorov, *L'expérience totalitaire (La signature humaine 1)*, Paris, Editions du Seuil, collection „Points“. Вторият том (*Сами заедно*) се подготвя за публикуване на български от изд. „Изток-Запад“.

телно значение на аналитичен синтез, полагащ тоталитаризма в по-широкия контекст на историята на социалните идеи.

Като изследователски проблем тоталитаризмът навлиза постепенно в съзнанието на Тодоров: първоначално епизодично и някак си приглушено, впоследствие – по-видимо. С падането на Берлинската стена отпадат и последните задръжки на Тодоров да пише за комунистическия режим. Занапред тоталитаризмът ще заема централно място в неговите изследвания. През 2010 г. той публикува в престижната поредица „Букен“ на Парижкото издателство „Робер Лафон“ обемист том *Векът на тоталитаризмите*, включващ основните му книги за тоталитаризма: *На предела*, *Една френска трагедия*, *На чужда земя* (откъси), *Памет за злото*, *изкушение на доброто*^A. Въпросните заглавия са преведени на български и свидетелстват за трайния интерес на Тодоров към тази проблематика. Спрямо споменатите монографии по-кратките текстове от настоящия сборник имат на пръв поглед съпътстващ характер. В действителност, обединени в книга, те разкриват един по-специфичен поглед на Тодоров към тоталитарния феномен, а именно тоталитаризма като изживян опит, от който личността извлича поука – за себе си, за своите съвременници, но и за идните поколения.

Героите на Тодоров от първия раздел на книгата, озаглавен „Пътища“, са ярки личности, чиято житейска и професионална съдба носи отпечатъка на тоталитаризма. Така биографичните очерци за Жермен Тийон, Примо Леви, Реймон Арон, Роман Якобсон и Михаил Бахтин позволяват да свържем определена страна на тоталитарната действителност с конкретни човешки постъпки и с цялостна линия на поведение. В животописите на Тодоров общото явление, предопределило живота на милиони хора, получава индивидуален облик със силно интелектуално и емоционално въздействие.

^A Tzvetan Todorov, *Le siècle des totalitarismes*, Paris, Robert Laffont, collection „Bouquins“, 2010.

Вторият раздел на книгата обединява под заглавието „Истории“ събития, явления и тенденции, разкриващи, от една страна, конкретни измерения на тоталитаризма. От друга страна, те позволяват да доловим присъщи на него явления, протичащи и в нетоталитарни общества, включително и в либералните демокрации.

И така, въпреки антологичния си характер на ново издание, книгата *Тоталитарният опит* се отличава с дълбоко вътрешно единство и предлага специфична гледна точка към тоталитарния феномен. За връзката между десетте текста от сборника и други сродни публикации на Тодоров препращам и към кратките бележки на автора. Разбира се, пресечни точки с други публикации на Тодоров могат да се прокарат и допълнително. Тук ще се опитам да посоча най-същественото и приносното в тази книга. Бих го формулирал най-кратко и най-общо по следния начин: тоталитаризмът през погледа на съвременния хуманизъм.

Както казах, въвеждащият обзор задава фона на цялата книга. Той проследява накратко историята около зараждането, развитието и краха на двете тоталитарни доктрини – комунистическата и национал-социалистическата. Тодоров изтъква три същностни черти на тоталитаризма. Първата е характерът му на секуларна религия (понятие, въведено от Реймон Арон). Тоталитаризмът се явява приемник на християнския миленаризъм, макар че неговите теоретици отричат подобна приемственост. На мястото на християнската идея за спасение в царството небесно (рая), комунистическото учение изгражда проект за безкласово и справедливо общество тук, на земята. Комунизмът – и това е втората му особеност – е производно явление на сциентизма през XIX век, доколкото учи, че светът е напълно познаваем, че благодарение на научното познание човек може да господства над природата, че историята протича според определени закономерности, направлявани в желаната посока, и т.н. Фашизмът също е дериват на сциентизма, главно с евгенистичните си претенции да подобри и пречисти една човешка раса за сметка на другите. Третата особеност на тоталитаризма е легитимирането на насилието като

средство за завземане на властта (от комунистите) и за нейното упражняване (от комунистите и от националсоциалистите).

Основният извод на Тодоров за тоталитаризма потвърждава тезите на многобройните анализатори на явлението: в двете си разновидности – комунистическа и фашистка – тоталитарният режим се легитимира чрез една утопия с непознати по своите мащаби пагубни последици. Вярвали ли са в тази утопия нейните създатели? Ако са вярвали, те потвърждават старата истина, че пътят към ада е покрит с най-добри намерения. Оттук Тодоров прави важни изводи за отговорността на интелектуалците, каквито по принцип са и идеолозите на тоталитаризма, като в същото време отчита и фактора човешко безумие, очевидно в случая с Хитлер. Ала мнозина идеолози на тоталитаризма начело със Сталин не са вярвали в идеите, които са насаждали сред хората. Служили са си с тях най-вече за засилване на своята власт във вътрешен и международен план. Тодоров отбелязва: „Въпреки че играе първостепенна роля в борбата за завземане на властта, в комунистическата държава идеологията изпълнява една все по-декоративна и ритуална функция“ (с. 42).

Днес сме склонни да мислим, че тоталитаризмът е вече зад нас, че принадлежи на миналото, което просто трябва да познаваме, за да не го повтаряме. Необходимостта от осмисляне на тоталитаризма Тодоров вижда по-скоро в това, че „днешните демокрации не са застраховани срещу отделни пороци на тоталитаризма“^А, защото „не е необходимо да са налице всички характеристики на тоталитарната държава, за да се възприемат някои от нейните практики“ (с. 104). Тоталитаризмът – историческо явление с начало и край – има своите предвестници. В същото време отзвучите от него се наблюдават и в други общества от същата или от следващите епохи. Затова изучаването и критическото ни познание за него имат актуално значение. Пътищата към това познание

^А На тях, както и на вътрешно присъщите на демокрацията недъзи, Тодоров е посветил книгата си *Интимните неприятели на демокрацията*, изд. „Изток-Запад“, София, 2013.

са различни. Някои от тях вече са проправени от хора на мисълта и на действието. Именно тях Тодоров представя в раздела „Пътища“. Изборът му е обясним. Между Жермен Тийон, Примо Леви, Реймон Арон, Роман Якобсон и Михаил Бахтин има съществени различия, но всички те са допринесли за ценностната ориентация на Тодоров. В портретите им долавяме черти от духовния облик на самия автор, който признава, че донякъде те са негов автопортрет^А. Макар и леко пресилено, признанието заслужава внимание не само заради приликата между портретиста и неговите портрети. В четирите биографични очерка съзираме четири фази от интелектуалната еволюция на Тодоров, четири глави от неговия „роман на изграждането“. Затова предпочитам да ги представя в последователност, обратна на тази в книгата, но отговаряща на основни етапи от изследователския път на Тодоров.

С „Якобсон и Бахтин“ Тодоров прави това, което Плутарх и неговите сдвоени портрети на исторически и митологични герои от древността са наложили като образец на сравнителна биография. Успоредният животопис на двамата руски учени става повод за типология, основаваща се на двама сходни и в същото време противоположни учени хуманитаристи. Във всеки от тях поотделно, както и между двамата, на първо време Тодоров наблюдава по-скоро контрасти, отколкото прилики. Така например Якобсон изолира обекта на научното познание от живота. Той изследва поезията – монологично слово – с методите на „чистата“ наука за езика, в която не вижда място за субективност, психологизъм или историческа референциалност на словото. Дълбоката пропаст между науката и живота води Якобсон и до смущаващо премълчаване на ужасяващи факти от съветската действителност, особено когато става дума за видни учени като философа Густав Шпет, един от духовните учители на Якобсон, убит от комунистическата власт заради своето инакомислие. По този повод впоследствие Якобсон изказва публично съжаление, че не всички

^А Вж. Tzvetan Todorov, *La signature humaine*, op. cit., „Introduction“, p. 14.

книги на Шпет били публикувани. За ексекторите на философа – нито дума! Тодоров не съди моралното поведение на Якобсон, но стига до привидно неутралната констатация: „За Якобсон науката е нещо възвишено, което биографичните обстоятелства не бива да нарушават. Знанието и идеите съществуват в отделен свят без връзка с личните или политическите мотиви. И в този случай действието е по-скоро предмет, отколкото събитие“ (с. 157). В същото време Якобсон, с когото Тодоров е общувал, впечатлява със своята сърдечност, диалогичност и добронамереност към по-младите си колеги.

Като теоретик на литературата и на езика Бахтин осмисля диалогичността като определяща страна в човешката природа. Романът се явява нейна привилегирована територия. Друга показателна проява на човешката култура Бахтин вижда в т.нар. карнавализация или празнично начало, отреждащо водещо място на телесните наслади от живота, на апетитите на „телесната долница“. А в личния си живот на аскет и изгнаник Бахтин е коренна противоположност на „карнавалния човек“, концептуализиран в забележителното му изследване върху Рабле. Насладите на телесната долница са му свършено чужди в личния живот. Бахтин впечатлява и със своята асоциалност и необщителност – черта, която Тодоров коментира с ирония: „Певецът на диалога е човек, който се отвращава от контакта с хора“ (с. 164).

Тодоров кръстосва пътищата на Якобсон и Бахтин около един епизод за несъстояла се среща между тях^А. Горещото желание на Якобсон да се запознае с Бахтин и явното нежелание на Бахтин да влиза в досег с Якобсон са показателни за полюсните характери на двамата учени. От този епизод става видно, че за диалогичния Якобсон и за недиалогичния Бахтин творческите тър-

^А Неслучайно първият вариант от този очерк бе публикуван под заглавието „Защо Бахтин и Якобсон никога не са се срещали?“. Вж. *Анархистът законодател*, Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Никола Георгиев, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, София, 1997, с. 27–48.

сения протичат по силата на един по същество компенсаторен механизъм. В това виждам пример за тяхното противопоставяне. Тодоров не се впуска в обяснения на вътрешните противоречия у Якобсон и Бахтин, но привежда редица факти, от които личи до каква степен тоталитарната действителност е раздалечила живота от научните занимания на тези забележителни умове, а е издигнала и невидими прегради между тях самите.

Решаващото влияние на Якобсон и Бахтин върху Тодоров е добре известно. Ще напомня само, че като въвежда във Франция трудовете на Якобсон, Тодоров се утвърждава през 60-те години на миналия век като един от видните представители на структурализма, докато под влияние на творчеството на Бахтин той се насочва към социалните явления, а в литературознанието формулира принципите на диалогичната критика. Въздействието на Якобсон и на Бахтин върху Тодоров не протича едновременно. Но би било погрешно да смятаме, че Бахтин измества Якобсон в сферата на интереси на Тодоров. По-скоро Бахтиновите идеи допълват Якобсоновите^A, а вероятно и под тяхното въздействие Тодоров пренася възхищението си от учения към човека Якобсон.

Тодоров открива трудовете и публицистиката на Реймон Арон сравнително късно – едва през 80-те години, когато започва да изследва морални аспекти на социални явления. В тази закъсняла среща долавяме една прилика между двамата: на младини те са обръщали гръб на политиката. Като студент Арон се интересува най-вече от философия и от литература (Кант и Пруст): „Интересът към политиката беше за мен равнозначен на слабост“, пише Арон в своите *Мемоари*. Идването на власт на Хитлер предизвиква обрат в неговите интереси. Съзнавайки опасността от хитлерофашизма и от сталинския комунизъм, Арон ще анализира занаяпред процесите в тоталитарните общества. Новата си ориентация счита за своя отговорност на учен и интелектуалец.

^A В заключителните редове на своя очерк Тодоров вижда Якобсон и Бахтин като взаимнодопълващи се фигури, при които „практикуващият диалога допълва теоретика на диалога“.

И при Тодоров късното внимание към политиката се пробужда, когато изпитва неудовлетворение от паралелното съществуване на литературата и на живота, от несъответствието между научното изследване и всекидневното съществуване в конкретна социална среда. Тогава вижда у Арон образец на ангажиран интелектуалец. Кои са най-важните поуки, които Тодоров извлича от трудовете и от богатия житейски опит на Арон? Последовател на Макс Вебер, Арон търси истината на две нива – на фактите и на тяхното тълкуване. Всяко негово изследване – от фундаменталния научен труд до журналистическата статия – почива на старателно проучване на фактите. А тяхното обяснение следва два деонтологични принципа: 1) „в сферата на публичното действие трябва да се държи не толкова сметка за намеренията на субектите, колкото за последиците от техните действия“ (с. 113); 2) политическият анализатор да се поставя на мястото на тези, които взимат решения, тоест „да разсъждава за възможното, а не само за желаното“ (с. 113). Тодоров сочи редица тези и анализи, доказващи правотата на позициите на Арон. Неговото обяснение е, че Арон обвързва огромната си култура и интелектуалните си възможности с моралното задължение да обяснява света и да казва истината. Към това ще се стреми и Тодоров, изследвайки социални явления и в демократичното общество, и при тоталитарните режими.

Примо Леви е друг жалон в еволюцията на Тодоров като морален философ. Преминал през изпитанията на концлагера в Аушвиц, Леви с основание би могъл да противопоставя човечното на безчовечното, доброто на злото. Но в дълбоката истина, която разкриват неговите книги и беседи за страданията в лагерите на смъртта и за живота след излизането на свобода, виждаме както ясно разграничаване на доброто от злото, така и констатация, че един и същи човек е способен и на едното, и на другото. Нещо повече, между двете крайности на това, което Примо Леви нарича „нашата обща човечност“ (с. 101), съществуват множество нюанси и смесици, които следва да отчитаме, когато даваме оценка на човешките постъпки. Примо Леви не възкресява самоцелно

миналото от фашистките концлагери. Той търси в него поуки за бъдещето на човечеството – не само за да не допусне то подобни явления, а защото съзнава, че и при други условия хората могат да проявяват жестокост и да убиват невинни човешки същества. Така Примо Леви стига и до въпроса за паметта за злото, многократно анализиран и от Тодоров. Вероятно тъкмо по примера на Леви той ще осмисля паметта не просто като противовес на забравата, не като живо присъствие на миналото в настоящето, а като средство хората да превъзмогнат травмите от миналото, за да продължават да живеят заедно.

Добрата употреба на паметта предполага възпитание в дух на повече социална справедливост. Но тя е преди всичко въпрос на индивидуално съзнание. Така стигаме до една ключова идея в моралната философия на Тодоров. Срещаме я многократно застъпвана в негови публикации по различни въпроси. Очевидно на нея той гледа като на предпоставка за преодоляване на редица кризисни моменти от морално естество. Изправен пред злото, включително и причиняваното от тоталитарния режим и неговите институции, човек е склонен да вижда себе си като жертва, а причинителите на злото – като свои палачи. Той неусетно застава на страна на доброто, а мъчителите си поставя на отсрещната страна на злото. Примо Леви е сред авторите, помогнали на Тодоров да разчупи тази манихейска схема. Леви използва метафората „сива зона“ за сферата на човешките действия, които не са нито изцяло лоши, нито напълно добри. Тодоров възприема тази идея с убеждението, че човек ще направи важна стъпка в нравственото си развитие, ако види в себе си и светли, и тъмни сили. Тогава той би могъл да си спомня и за миналото зло: „Паметта може да бъде лекарство срещу злото само ако приемаме да търсим причините в себе си, а не единствено у другите, застинали в тяхното развитие“ (с. 52). Тодоров открива същата идея и у други писатели, например у Солженицин и у Василий Гросман. Застъпва я и Ромен Гари: „Докато не признаем – пише той, – че нечовечността е нещо човешко, ще си останем жалки лъжци“ (с. 52). На свой ред Солженицин знае, че разделителната линия между доброто и

злото минава през сърцето на всеки отделен човек^А. Победата над злото започва с признаването, че то е заложено и у нас. Тодоров ще се върне на тази идея и в последното есе от книгата, озаглавено „Паметта като лек срещу злото“.

Очеркът за Жермен Тийон, с който Тодоров започва своята поредица от портрети, позволява да направим равностетка за собствените му идеи на хуманист. С книгата на Жермен Тийон *Равенсбрюк* Тодоров се запознава, докато работи над своята книга за живота в концлагерите *На предела*, публикувана във Франция в 1991 г. Приятелството му с Тийон започва през 1997 г., когато възрастната дама е прехвърлила 90 години. В тази необикновена личност Тодоров открива „един едновременно близък и емблематичен образ, възплъщение на качества, които по-рано не съм долавял ясно“ (с. 68). Жермен Тийон навлиза в живота на Тодоров сякаш за да потвърди, че неговият хуманистичен идеал може да бъде и реалност.

Жермен Тийон е авторитетен етнолог, историк на Съпротивата, общественик и, нещо повече – морална съвест на френското общество. Първото качество, с което тя впечатлява Тодоров, е че идеите ѝ са в пълно съзвучие с постъпките. Тийон е човек на действието, но тя не го обвързва с партийна или национална кауза, не го поставя в служба на определена идеология. Инициативите и акциите на тази жена, определяни като героични, са целели спасяване или подпомагане на конкретни личности, независимо от техните политически и религиозни убеждения или пък от националната им принадлежност. За нея човешкият живот е върховна и неотменима ценност. Застрашен ли е той, Тийон изпитва състрадание – не от християнски подбуди, не като следва повели свише, а чисто и просто като се поставя на мястото на страдащия и като проявява чисто човешко съпричастие. Тя поставя състраданието дори над справедливостта, с което прави своя етически избор: живото човешко същество и неговото добруване са по-

^А Тодоров цитира тази мисъл на Солженицин от *Архипелагът Гулаг* в книгата си *На предела*, изд. „Народна култура“, София, 1994, с. 161.

висши ценности и от най-благородните абстрактни идеи. За да проявява състрадание, човек трябва да може да забравя за себе си, да се дистанцира от собствения си Аз. В това дистанциране има място и за хумор, който релативизира злото, и показва, че дори в нещастие човек може да изпитва малко радост. Дистанцирането спрямо собствения си Аз при Тийон не е отчуждение. Тъкмо обратното: в постоянното съпоставяне между Аза и другите Тийон усеща истинската си човечност, чужда на показност и на самодоволство. Тодоров констатира: „За да познаваме, трябва да сравняваме, защото който се опитва да опознае друг човек, без да познава себе си, рискува представата му да се окаже превратна“ (с. 86). Себепознанието и опознаването на другия вървят ръка за ръка. Този процес на опознаване води не до преодоляване на различията, а до осъзнаване на необходимостта да живеем с другите.

Хуманизмът на Жермен Тийон се проявява и в нейната убеденост, че диалогът е най-ефикасното средство за преодоляване на конфликтите: „Уста, която говори, не хапе“, казва тя (с. 82). Макар че диалогичността, отстоявана от Тийон, на пръв поглед няма нищо общо с кабинетния пандиалогизъм, който Бахтин съзира във всяка речева дейност, на практика тя е негово конкретно проявление.

Ценностите, които Жермен Тийон отстоява с научните си трудове и с обществената си дейност, целят да разрешат кризисни ситуации и остри социални проблеми. В своята отговорност на интелектуалец тя отива по-далече от Реймон Арон или от Примо Леви именно защото е предприемала, включително и с риск на живота си, действия в подкрепа на конкретни човешки същества. Тодоров се възхищава от Тийон и анализира проникновено нейното дело. За разлика от нея той не е човек на публичното действие^A, но има голямата заслуга да вгради тази забележителна

^A Пък и споменава рядко за своите обществени ангажменти. Читателят така и не научава от Тодоров, че той е председател на Сдружението „Жермен Тийон“, основано през 2004 г. за съхраняване и популяризиране на нейното дело. В това си качество Тодоров стана инициатор

личност в своята хуманистична система. Така теорията ни става по-близка и по-разбираема, а духовният облик на Тодоров, малко склонен към публични интроспекции, получава в очите на читателя по-ясни очертания.

Портретите на Тодоров са отпечатък за човечност – израз, заимстван от Жермен Тийон. Във всички очерци долавяме и отпечатъка на тоталитаризма. До каквото и насилие да прибъгва той, колкото и човешки съдби да е зачернил, в крайна сметка човечността се оказва по-жизнена от него. Затова общото послание, което тези портрети внушават, е оптимистично: тоталитаризмът бе не само исторически победен, истинската човечност – такава, каквато я вижда Тодоров в своите духовни учители – може да отстрани и днешните му метастази.

Вторият раздел на книгата е озаглавен „Истории“. Не съм сигурен, че заглавието подхожда на есетата в него. По-съществено е друго: петте текста в тази част анализират събития, настъпили в тоталитарен контекст и показателни за същността на тези режими.

Есето „Художници и диктатори“ проследява зараждането и еволюцията на художествените авангарди в светлината на идеите за революционно обновление на обществото, довели до установяване на тоталитарни режими в редица европейски страни. Художествените авангарди и социалните революции са сродни явления. Тяхната прилика става видима в страните, където те се появяват едновременно – Германия, Италия, Русия. Именно на тях Тодоров е посветил своята анкета. Прави впечатление отсъствието на други части на Европа, най-вече на Франция, от картата на авангардите. В историята на тази страна не липсват нито революционни периоди, нито авангарди. Но едните и другите са про-

на предложението за полагане на тленните останки на Жермен Тийон в Пантеона. На 27 май 2015 г. в присъствието на Цветан Тодоров президентът на Франция Франсоа Оланд „въведе“ Тийон в Пантеона.

тичали в различни времеви отрязъци, не са се неутрализирали взаимно и в крайна сметка са съществували по-дълго време.

Импresiонизмът, футуризмът и конструктивизмът прокламират радикално скъсване с традицията, привилегиrowат колективното творчество за сметка на индивидуалното и разширяват обхвата на художественото творчество до степен, в която то покрива и цялата социална сфера. Авангардните претенции за тотално произведение на изкуството отреждат на цялото общество – на народа – ролята на творец. За да я изпълни, народът трябва да премине през всеобщо естетическо възпитание под девиза „живот-изкуство, изкуство-живот“. Тези слогани на италианския фашизъм и на германския национализъм напомнят утопичните програми на Людмила Живкова за естетическото възпитание на младежта. В българския случай нейните повици за живот по законите на красотата бяха продължение, а донякъде и негласна алтернатива на идеите за социална революция. В Италия, Германия и Русия те първоначално се родяат с проектите за тотално обновление на обществото. Ала когато промяната настъпва, първо в Русия, покъсно във фашистка Германия и Италия, тя постепенно поглъща или премахва физически творците и теоретичните на художествения авангард. В условията на тоталитаризъм изкуството може да съществува в публичното пространство само като пропаганда на режима. Тодоров илюстрира съжителството и несъвместимостта на проектите за революционна обнова на изкуството и на обществото с конкретните случаи на видни идеолози на тоталитаризма – Мусолини, Хитлер, Троцки, Сталин. Всички те на младини мечтаят да се прославят като творци, но волята за власт постепенно заглушава художествените им амбиции, а култът към личността, който те налагат, всъщност ги обезличава, превръща ги в идеологически чучела на вождове, където няма място за индивидуална човечност или за художествено съзидание. Натат водят и авангардите в изкуството: деперсонализиране и деиндивидуализиране на изкуството и на живота.

Един – на пръв поглед – локален исторически епизод, спасяването на българските евреи, хвърля светлина върху най-мрачната

страна на хитлеризма – Холокоста – и върху шансовете на хуманизма да се пребори с него. Напоследък бяха публикувани множество документи и цялостни изследвания по въпроса. Най-важните от тези документи бяха събрани и публикувани във Франция през 1999 г. от издателство „Албен Мишел“. За това издание Тодоров пише встъпителна студия, включена и в *Тоталитарният опит*.

Изтъквайки обстоятелствата по написването на този етюд, трябва да отбележа и логичното му място в настоящата книга. „Спасяването на българските евреи“ влиза в резонанс с очерците за Жермен Тийон, Примо Леви и Реймон Арон. Жермен Тийон спасява човешки същества по време на френско-алжирската криза за така, както отделни българи са предотвратили депортирането на български евреи в лагерите на смъртта. Разбира се, сравнението не бива да пренебрегва и различията: Жермен Тийон спасява конкретни личности, докато българските „праведници“ спасяват цяла общност без оглед на нейните индивидуални членове.

Примо Леви е изпитал на собствен гръб концентрационния ад, видял е с очите си германските мъчители, но не ги отделя от останалото човечество. По същия начин не един български политик и общественик е предпочитал диалога с хитлеристката власт, вместо нейното заклеяване като човеконенавистна. Накрая, между Реймон Арон и Димитър Пешев, комуто днес всички признават основната заслуга по спасяването на евреите в България, наблюдаваме една обща черта от съществено значение за анализите на първия и действията на втория: в съдбоносни ситуации, когато истината и справедливостта отстъпват място на грубото съотношение на силите, публичното слово и публичното действие следва да изхождат най-вече от реалните шансове да бъдат чути и последвани. Реймон Арон и Димитър Пешев са образци на интелектуална и политическа ефикасност. Тодоров отдава особено значение на съчетанието на тези две публични добродетели.

Дневникът на Георги Димитров съдържа изключително богат материал за историците и анализаторите на съветския тоталитаризъм. Есето на Тодоров „Сталин отблизо“ се ограничава

единствено до фигурата на Сталин. В него правят впечатление и многобройните цитати от *Дневника*, сякаш Тодоров е предпочел да замълчи и да остави читателя насаме със зловещия диктатор. Но това мълчание не премълчава истината за Сталин, задал облика на комунистическия тоталитарен режим, а и на международното комунистическо движение. Основната идея на Тодоров, подкрепена от множество Сталинови признания и заповеди, е че комунистическата идеология е била само параван, зад който съветският диктатор следва безскрупулните си амбиции за власт и господство. В сталинска кройка комунизмът е одежда, която режимът надява на народа като празнична униформа в очакване на светлото бъдеще. А настоящето на съветските народи и на сателитите на съветския тоталитаризъм е известно. Очеркът на Тодоров дава надежда, че той може да остане завинаги в миналото.

Последните две есета от книгата – „Границите на правосъдието“ и „Паметта като лек срещу злото“ – следват обща логика: Тодоров размишлява за правосъдието най-вече като отношение на официалните институции към престъпления от миналото, а паметта – като колективна форма на съзнание за масови човешки трагедии.

Тодоров се връща към разграничението, дело на Макс Вебер, на два вида истина – на фактите и на интерпретацията. Правосъдието и в частност онова, което се прилага за престъпления без давност срещу човечеството^A, би трябвало да ограничава своите правомощия до истината на фактите. За истината на интерпретацията, тоест за смисъла на събитията правосъдието няма нужната компетентност. В този смисъл Тодоров отбелязва: „Правосъдието не се стреми към историческа справедливост. [...] То познава само две крайности – да/не, виновен/невинен, докато историческата истина стои често някъде между двете“ (с. 272). Изразът „между двете“ следва да се разбира като напомняне, че злото и

^A Тодоров има предвид главно процесите, получили широк обществен отзвук във Франция, срещу висши служители на профашисткия режим на Виши като Клаус Барби, Пол Тувиер и Морис Папон.

доброто съжителстват у човека и че оценката на всяка човешка практика следва да отчита нееднородната природа на човека като морално същество.

Политическите процеси, разследващи престъпления от минали периоди, често биват обосновавани с възпитателното им въздействие сред новото поколение. Тодоров е скептик в това отношение. След като историята е осъдила тези престъпления, за днешните хора техните извършители са палачи, а потърпевшите – невинни жертви. И в други свои книги Тодоров е анализирал последиците от тенденцията на виктимизация, стремежът на все повече хора да се вживеят в ролята на жертва с цел получаване на материална и морална компенсация^A. Човекът, комуто е признат комфортният статус на жертва, настоява за обезщетение. Той не е склонен да поставя себе си под въпрос, нито да бъде превъзпитаван. Оттук и констатацията на Тодоров: „А във възпитанието на човек няма напредък, ако той се изживява спокойно като въплъщение на доброто. Само ако може да се отъждестви и с виновния, той ще има шанс да се промени вътрешно или поне да следи внимателно онази страна в себе си, която е способна да извърши престъпление“ (с. 275). Тази мисъл е толкова важна, колкото и трудна за осъществяване. Ала истинският отказ от правосъдие, прекрачващо границите на правото и навлизащо в територията на морала, както и от някои порочни практики, остатъци от тоталитарно минало, предполага човек да има силата да превъзмogne себе си като „въплъщение на доброто“. Тук ще напомня посвещението на Тодоров от книгата му *Памет за злото, изкушение на доброто*: „На Жермен Тийон, която премина през злото, без да се вживее в ролята на въплъщение на доброто.“^B

Както видяхме, животът и делото на Жермен Тийон олицетворяват идеала на Тодоров за хуманизъм с човешко лице – ус-

^A Вж. Цветан Тодоров, *На чужда земя*, изд. „Отворено общество“, София, 1998, с. 197–215.

^B Цветан Тодоров, *Памет за злото, изкушение на доброто*, изд. „ЛИК“, София, 2002, с. 7.

ловие за скъсване с тоталитарните практики. Силата на Жермен Тийон идва от способността ѝ да разбира всички човешки същества, да вижда себе си на тяхно място, да залага живота си на карта заради другите. И вероятно вдъхновен от нейния пример, Тодоров формулира своето морално верую: „Виждам престъплението срещу човечеството като поглед, който внезапно се насочва към нас. Бих искал да имаме смелостта да очовечим палачите, без да извиняваме или омаловажаваме престъпленията, за да видим в тях онова, на което човек е способен, на което ние сме способни“ (с. 295).

Вглеждането в себе си е условие за моралното проглеждане и на личността, и на цели групи хора. Днес, когато не ни се налага да воюваме фронтално с тоталитарен режим, борбата срещу него изисква да превъзмогнем в себе си онова, което го е направило възможен. Тодоров сочи пътища за нравственото ни себенадмощване. Всеки от нас може да тръгне по тях.

Стоян Атанасов